

Al voltant de la identitat del paisatge vallesà

Ponències
Anuari del
Centre d'Estudis
de Granollers
2007

Resum: *El paisatge és tant la forma d'un territori físic concret, com, també, la imatge o representació particular que se'n té. Es compon, per tant, d'un retall de la superfície terrestre, però implica, alhora, les vivències, les percepcions i els referents culturals de les persones i de les societats que hi estan vinculades. És a dir, les qualitats que s'associen a aquest territori, i que en certa manera el doten de valor afegit. Partint d'aquesta assumpció que es defensa d'entrada, la ponència pretén oferir algunes reflexions sobre les mirades al territori del Vallès i la conformació d'una imatge específica de «paisatge vallesà». En la ideació i consolidació d'aquesta imatge sembla determinant la contribució d'alguns insignes geògrafs. El territori esdevingut paisatge forma part de l'imaginari vallesà des de fa dècades. I no és només un patrimoni acadèmic o culte, sinó també un territori assumit i sentit popularment. En aquest treball es du a terme una visió diacrònica de la qüestió, però sobretot es posa l'èmfasi en la transcendència actual que presenta l'afer: els conflictes territorials sorgits els últims anys així ho permeten posar en relleu. En la mesura que hom defensa un determinat territori enfront de transformacions en marxa o d'amenaques de qualsevol mena, emergeix un paisatge arrelat que ha esdevingut un argument de primer ordre en aquestes reivindicacions.*

79

Existeixen força assaigs, estudis, articles o recerques sobre el paisatge del Vallès. Podria semblar que tornar-s'hi a referir és sobrer; en especial, si el treball aparentment no se sustenta en una investigació erudita amb fonts inèdites com les que, sovint, són a la base de contribucions en aquesta línia. Tanmateix, l'aproximació que oferim en aquesta ponència adopta una òptica diferent i es pot dir que se situa a l'exterior de moltes d'aquestes altres aportacions, tot estudiant, precisament, algunes de les idees territorials que són al darrere de les contribucions i que freqüentment no apareixen explicitades. La nostra hipòtesi és que, a efectes del paisatge, tan important és el «territori objectiu» que s'estudia (des d'un punt de vista històric, geogràfic, biològic, etc.) com les representacions

culturals que se'n tenen, les quals, malgrat sempre ser immanents, hom tendeix a no verbalitzar. Tal com tindrem ocasió de desenvolupar, pensem que aquestes imatges han teixit una identitat cultural densa en el cas del Vallès, que singularitza aquesta comarca en el panorama de les terres catalanes. Les representacions són, en aquest sentit, l'objecte d'aquesta temptativa d'anàlisi.

Tot i que a Catalunya els darrers anys s'han desenvolupat ja algunes contribucions en la direcció que aquí adoptem, creiem que manca un treball sobre el Vallès. I això, malgrat l'interès evident que presenta aquest territori en el camp d'estudi que ens ocupa. Com a referents per al conjunt del país, convé destacar l'imprescindible treball de Nogué (2005) sobre catalanisme i paisatge, o el pregon article de Tort (2007) sobre literatura catalana i paisatge. Al Principat la palesa importància simbòlica, identitària i cultural en general del paisatge de la muntanya ha motivat que s'hi hagin projectat nombrosos esforços en múltiples direccions. Al respecte podríem destacar les contribucions de Campillo (1992) i de Martí Henneberg (1994), prolíficament complementades pels assaigs de Roma (2000, 2002) sobre determinades muntanyes i, finalment, sobre el conjunt de la muntanya catalana (Roma, 2004). Aquestes referències són cabdals als efectes del marc teòric i de la metodologia de l'assaig que aquí es presenta, centrat geogràficament en la comarca del Vallès.

Aquesta ponència constitueix una reelaboració de textos, autors i testimonis emprats i treballats amb motiu de la tesi doctoral duta a terme sobre l'ordenació dels espais agraris de la regió metropolitana de Barcelona, presentada a mitjan any 2006 i que al llarg de 2008 ha d'aparèixer editada com a monografia. Un avanç d'algunes de les idees que aquí s'exposen ha aparegut ja publicat a Paül (2007), en una visió de síntesi de les representacions paisatgístiques d'alguns conflictes territorials dels darrers anys a Catalunya. A més llarg termini, aquesta ponència és fruit d'una feina de recerca d'una colla d'anys, de la qual Roser Majoral i Joan Tort, ambdós professors de geografia, foren guies. Joan Tort, pels viaranys del Vallès i dels seus paisatges; Roser Majoral, malauradament desapareguda l'any 2005, pels paisatges agraris de Catalunya.¹ Les omissions i els

¹ Els tres autors vam presentar plegats en el *II Col·loqui d'Història del Pensament Geogràfic*, organitzat a Santiago de Compostela el 2005, una comunicació sobre el paisatge vallesà (Paül i altres, 2005), en la qual fèiem un primer assaig d'interpretació de la qüestió que aquí s'aborda de nou i de forma sistemàtica. També tots tres vam plantejar en el seu moment un projecte de recerca específic sobre els paisatges agraris i la seva imatge, que s'ha concretat en la concessió d'un ajut per a la seva realització per part del Ministeri d'Educació (SEJ2006-15331-C02-02, IP Joan Tort), en el qual s'emmarca la present contribució.

errors que hi hagi en les properes pàgines no són pas atribuïbles al seu mestratge, però sí els encerts i les línies d'anàlisi que puguem obrir de bell nou en aquesta matèria.

1. Un exemple revelador: l'Ametlla del Vallès, any 2003

Començarem el nostre camí referint-nos a un cas concret que ens porta directament al moll de l'os de la qüestió. A començament de 2003 es presentava a l'Ametlla del Vallès, i poc després apareixia a la Llista Territori (plataforma, com és sabut, que actua en l'àmbit català com a òrgan difusor de temes territorials), un manifest en defensa del territori del sud d'aquell terme municipal, amenaçat com estava per l'obertura d'una variant i la subsegüent –potser no verbalitzada, però donada per feta– expansió urbanística associada [Figura 1]. El cert és que pels volts del 2003 van aparèixer molts manifestos d'aquesta mena i que sovint eren la primera acció visible en els anomenats *conflictes territorials*, com Oriol Nel·lo els va designar –amb una expressió que després ha tingut molta anomenada.² En aquell manifest en particular la plataforma creada a aquest efecte argumentava que s'havia de protegir «el paisatge característic del Vallès» i que s'havia de donar resposta a les «agressions al paisatge de l'Ametlla».³ A banda de l'ús privilegiat de la paraula paisatge en el cas de l'Ametlla –quelcom que no es pot dir que en manifestos com aquests hagi estat, ni que sigui, gaire estès⁴ ens interessa en especial remarcar l'expressió «paisatge característic». Hi ha un paisatge característic del Vallès sentit pel comú de la gent? Quin podríem dir que és? I com és? Els de la plataforma justificaven que el paisatge de l'Ametlla era una manifestació local d'un paisatge de conjunt, una part necessàriament inclosa en el tot, una porció del «paisatge vallesà», reconegut com a paisatge característic (és a dir, dotat d'identitat) i com a paisatge únic. No era el paisatge de

² El llibre que obre el camp d'estudi dels conflictes territorials és, sens dubte, el coordinat per Nel·lo (2003). La línia ha estat molt fecunda i han anat apareixent publicacions en aquest sentit, incloent l'*Anuari Territorial de Catalunya*, que en bona mesura s'erigeix com a termòmetre dels conflictes territorials al país. Recentment, convé assenyalar un assaig d'anàlisi de molts casos, similar al de Nel·lo (2003) en el seu moment, dut a terme per Alfama i altres (2007).

³ *Salvem l'Ametlla. Una iniciativa per a la protecció del paisatge vallesà*. Manifest aparegut a la Llista Territori el 19.06.2003.

⁴ De fet, *paisatge* sovint només apareix verbalitzat en el si d'una llarga enumeració d'elements que les plataformes consideren que es troben agredits, afectats o amenaçats per projectes o transformacions territorials en curs; casos en què, d'altra banda, no es pot dir que concorrin especials condicions de consciència paisatgística (Herrero, 2006).

l'Ametlla el que estava en perill en aquell conflicte, sinó la totalitat del paisatge del Vallès. De fet, el manifest mateix es titulava *Una iniciativa per a la protecció del paisatge vallesà*. L'expressió no és debades. Hom reconeixia que hi ha un «paisatge vallesà» individualitzable i caracteritzable. I es descrivia de la manera que segueix, en referir-se la mateixa plataforma (en un altre document) al projecte que plantejava indirectament la urbanització del sector:

«Un dels errors d'interpretació més greus esmentats [es refereixen als errors que conté el projecte de construcció del vial] consisteix a associar la dita «preservació» dels boscos [pel que sembla el projecte afirmava preservar els boscos] amb la conservació del paisatge. Aquesta associació està fora de tota realitat ja que el paisatge típic de la plana del Vallès –el paisatge de camps de conreus i boscos– queda totalment eliminat perquè el 100% de les zones de conreu passen a ser urbanitzades» (Casal de Joves El Crit, 2003:4).

És a dir que malgrat que els components territorials dominants a la plana vallesana ja són avui dia les residències, les indústries o les infraestructures, el «paisatge típic» i «característic» del Vallès és l'agrari. Amb la consideració de les bosquines, s'afegeix, no n'hi ha prou. Per tant, es considera paisatge, se sublima com a paisatge, un ús del sòl que *de facto* ja no és el principal, però que té una forta presència en l'imaginari col·lectiu i que, com a tal, indueix a la mobilització. Al Vallès, com posa en evidència la mobilització de l'Ametlla, el *territori* ha esdevingut *paisatge* i allò que es percep com a pèrdua d'aquest paisatge motiva una bona part de les reivindicacions respecte als espais oberts de la plana.

2. El sentit del paisatge

Paisatge és una paraula emprada de forma recurrent, tant al carrer com en àmbits científics i professionals, i en conseqüència presenta un ampli ventall de connotacions en el seu ús habitual. La paraula pròpiament dita prové del llatí *pagus*, que es pot definir genèricament com camp o terra, ètim que en la nostra llengua ha donat lloc a altres paraules com *pagà*, *país* o *pagès* (Coromines, 1979-1991, 1989-1999; Tort, 2003, 2006). L'etimologia estricta de paisatge fa, per tant, referència directa a la terra i al món creat

Figura 1. Alguns dels paratges del sud del terme municipal de l'Ametlla del Vallès, el juny del 2004. Imatges pròpies.

i conreat per la pagesia, encara que els significats que la paraula ha adquirit amb el seu ús al llarg dels temps difereixen en bona mesura de l'etimologia.

D'aquesta manera, s'ha situat el descobriment del paisatge al món occidental a l'incipient prerenixement italià, amb la representació per primera vegada en la pintura d'escenes campestres (Duby, 1991). Una pintura que, d'aleshores ençà, esdevindrà paisatge. En definir aquestes expressions artístiques com a *paisatge*, s'ha consolidat el significat de la paraula que ens ocupa com una imatge del territori, com a representació elaborada i carregada de sentit cultural, que per tant es pot distanciar força (o no tant) del territori físic. Quan la paraula es generalitzi, entrat el segle XVIII, durà ja incorporat aquest matis que, com no podria ser d'altra manera, s'emfatitzarà amb el romanticisme.

Després d'aquesta sintètica genealogia, és comprensible entendre per què avui dia es dona al paisatge un significat doble. Això és: l'aspecte d'un territori i, alhora, les mirades que tenen aquest territori per objecte, és a dir, una morfologia territorial i les imatges que se'n deriven; unes imatges que lògicament constitueixen una veritable cobertura cultural i vivencial que genera valor afegit a l'aspecte extern del territori; i amb una munió de valoracions associades, que poden anar des de la memòria històrica col·lectiva o la literatura, fins als records i les percepcions personals (Ojeda, 2003, 2005; Nogué, 2007). En definitiva: el que estrictament diferencia la paraula *paisatge* de la paraula *territori*—i també d'altres conceptes que són actualment molt familiars, com ara *ecosistema* o *ambient*—és la percepció, la cobertura individual o col·lectiva, elaborada o espontània. A vegades s'ha dit que el *paisatge* és quelcom molt subjectiu, incontrolable i impossible d'objectivar. És cert; però precisament en aquesta capacitat de transcendir fórmules, cicles biogeoquímics, percentatges i índexs de biodiversitat radica la potència de la idea.

Per aquest motiu, de voltes, quan es fan definicions, fins i tot definicions jurídiques, no es pot recollir satisfactòriament la profunditat del concepte de *paisatge*. Per exemple, la Convenció Europea del Paisatge—i, correlativament, la *Llei 8/2005*—ha definit paisatge com «qualsevol part del territori, tal com la col·lectivitat la percep, el caràcter de la qual resulta de l'acció de factors naturals o humans i de llurs interrelacions». Definir el paisatge com

qualcom que percep la població és parcial, perquè, posem per cas, podem tenir una generació que percebi determinades coses i una altra que en percebi unes altres, o una col·lectivitat al si de la qual es presentin visions molt diferents (i fins i tot contraposades). El paisatge, opinem, és la sedimentació de les percepcions, no només una percepció conjuntural. A més, cal tenir en compte que els factors o elements «naturals» i «humans» poden tenir un pes molt diferent (i molt canviant) en aquestes percepcions. Si hom pensa que mirem els paisatges vallesans de forma estrictament contemporània, va errat. En realitat estem mirant les coses d'una determinada manera en bona mesura perquè algú ja les ha mirades abans d'aquesta forma. I aquesta mirada ha estat consolidada, fixada, apresada i transmesa.

Abans de seguir convindria referir-nos a un aspecte que té importància en la qüestió que estem tractant, i és la forma d'apropar-se per part de les diferents disciplines al tema del paisatge. Ens centrarem, molt breument i com a exemple, en el cas de la geografia.

El paisatge fou entès pels geògrafs clàssics (a l'inici del segle XIX, en ple romanticisme, i amb Humboldt com a figura central) amb un sentit semblant a l'esmentat. Això és, la suma de dos àmbits inseparables. D'una banda, les formes, la materialitat visible, els fets objectivables, i, de l'altra, les qualitats, els significats, l'ordre interior. És el que hom anomena la *dobla intenció* de la primera concepció geogràfica del paisatge: l'explicació naturalista –l'enteniment de les forces que animen el món– i la comprensió cultural –l'emoció, la imaginació, el gaudi, la melancolia, etc. (Ortega Cantero, 2004). Tanmateix, aquesta primera visió s'anà transformant amb el pas del temps, mitjançant la dissociació d'aquesta doble intenció. La separació dels dos àmbits arribarà fins a extrems tan sorprenents com el fet que algun geògraf contemporani esmenti parts de l'obra de Humboldt per justificar el seu punt de vista, però deixant al marge l'altra òptica (Ortega Cantero, 1987). Per tant, és força clar que en geografia s'ha donat una certa ruptura entre el sentit primigeni del paisatge i els sentits actuals. D'aquesta manera, molts dels geògrafs actuals entenen el paisatge exclusivament com a morfologia del territori –com quelcom objectiu que només és comprensible a través d'estudis científics– o bé com una imatge (social o cultural) que exclou la via objectivista, de manera que els uns i els altres solen esdevenir incompatibles per naturalesa.

En aquesta contribució pretenem cridar l'atenció sobre la necessitat de superar aquesta dissociació i tornar a la doble intenció original, en especial posant l'accent en el vessant més abocat a l'estudi de les imatges i de les representacions paisatgístiques en general; vessant que en el cas del Vallès roman molt més inèdit que no pas l'altre i que, per tant, convé fer explícit i palès.

En la *doble intenció* la humanització és doble. En primer lloc, perquè la natura ha estat intensament transformada i, per tant, el territori físic és un producte cultural conseqüència del pas de successives civilitzacions i colonitzacions. En segon lloc, perquè les visions, percepcions, imatges... que es projecten i interactuen amb aquest territori són, per definició, culturals. És el que Roger (1997) va anomenar la *doble artialització* del paisatge: els paisatges responen a un llarg procés històric de domini de la natura que dona lloc a un territori endreçat d'una determinada manera (artialització *in situ*) i, alhora, responen a unes mirades o percepcions establertes sobre aquestes configuracions territorials (artialització *in visu*). Aquí privilegiarem la segona òptica, força més inèdita, com diem més amunt, mentre que per a la primera existeixen ja nombroses contribucions i, de fet, és l'objecte habitual de les tasques d'un bon grapat d'historiadors i geògrafs del país.

Convé que consti d'entrada que pensem que el *paisatge*, entès d'aquesta manera que acabem d'exposar, representa un valor afegit positiu al *territori*, ja que evidencia múltiples vincles entrecreuats entre l'ésser humà i l'ambient que l'envolta. Alhora, constitueix una elaboració cultural de primer ordre, un veritable patrimoni immaterial que és capaç de sublimar el territori i convertir-lo en palimpsest de mirades i de cultures. Es genera una «boira paisatgística», plena de continguts, que no deixa indiferent a ningú i que, com a tal, permet atraure i vincular la població amb els llocs. Una calitja densa que constitueix un capital simbòlic i imaginari que pot dotar d'identitat el territori i, de retruc, la comunitat que el viu o que el sent com a propi. I això és cabdal en un moment com l'actual, amb unes transformacions territorials potents i amb un futur ple d'incerteses, tant en l'esfera territorial, com en la cultural, la social o l'econòmica.

3. El «paisatge vallesà» *avant la lettre*

El Vallès, com a espai físic, i d'això els geòlegs en saben força, du emergit sobre la superfície de la Terra alguns milions d'anys amb una configuració geomorfològica relativament semblant a l'actual, malgrat que, com és sabut, amb unes cobertures del sòl força canviants però relativament consolidades, sembla, des de la darrera glaciació i transformades en successives fases mitjançant el llarg i complex procés de colonització humana.

Es pot dir que el Vallès existeix com a territori des que hom considera que aquest àmbit és un fragment territorial coherent i que com a tal es pot individualitzar. Aquesta individualitat es troba almenys documentada d'ençà del segle IX amb la denominació de *Vallensem regionem* (Tort, 2005) i no ha d'estranyar, en aquest sentit, que en la que és considerada la primera geografia sistemàtica de Catalunya, la de Pere Gil (datada al voltant de 1600), el Vallès aparegui com una de les «parts o climes o comarques o partides de terra» de Catalunya. Es tracta d'una delimitació, d'un perímetre comarcal, que a grans trets roman força inalterable al llarg dels segles, incloent, també, els tractadistes contemporanis. D'altra banda, no cal dir que el coneixement d'aquest territori vallesà reconegut com a tal és manifest: hi ha treballs sobre multitud de temes centrats (biodiversitat, connectivitat, demografia, morfologies de la urbanització, canvis socials, història de l'agricultura i del poblament, aspectes econòmics, infraestructures, etc.) que globalment es pot dir que han assolit una cultura territorial alta en aquesta comarca. En aquest sentit, els diferents números de la revista *Ponències* del Centre d'Estudis de Granollers posen de manifest fins a quin punt el Vallès és una de les comarques catalanes amb major producció de «literatura territorial», que fa uns anys ja fou en bona mesura revisada per Albet (1994), en una tesi doctoral sobre *nova geografia regional* aplicada al Vallès Occidental.

Però que hi hagi un *espai* i un *territori* vallesans, si seguim la línia de raonament exposada en l'anterior epígraf, no implica automàticament que es produeixi un *paisatge*, perquè el paisatge és una mena de pas més enllà en tota aquesta genealogia esbossada i, encara menys, no significa que aquest paisatge sigui el que funciona a hores d'ara en casos com l'Ametlla del Vallès.

Precisament Pere Gil, vers el 1600, no s'atura gaire en el Vallès, més enllà d'assenyalar-ne la importància del seus rius, en especial en èpoques de crescudes. Diu, per exemple, respecte al Besòs:

«Es riu que va no rapido, sino molt pla; y te molts rams del qual nayx. Y camina casi per tots sos rams desde Tramontana à mitgdia, per espay de sinc o sis llegues: y per esta causa en temps de grans pluhas creyx molt; y comte molt fanc, y arena falça movedissa: ha succeyt moltes vegades offegarse homens y animals en ell» (Gil, 2002:183).

Partint de la base que el llibre d'en Pere Gil es mantingué inèdit durant segles, és curiós comprovar com, pràcticament dues centúries després, un viatger per terres vallesanes transmeti una descripció del territori força semblant:

«Descúbrese [des del turó de Montcada] también todo lo que se llama el Vallès, cortado por una multitud de rieras que, sin embargo de estar a la sazón todas secas, parecían que llevaban una porción de agua muy extendida, causando esta apariencia la multitud de arenas muy lavadas que quedan en la madre de ellas. Todas estas rieras, que son en número de 18 ó 20, vienen a parar al Besòs, de modo que me aseguró el ermitaño [del turó de Montcada] que cuando hay grandes lluvias es tal el ruido y la abundancia de agua que se ve extendida por todo el Vallès que parece va inundar todo. En efecto, el territorio del Vallès padece infinito con estas inundaciones, cuya causa y remedios merecen un examen muy serio del Gobierno» (Zamora, 1973:114).⁵

Pel que acabem de llegir, la primera imatge del Vallès sembla basar-se en elements geogràfics primaris, en unes forces naturals i sobrehumanes que poden ser catastròfiques, vinculades a quelcom clau per a l'existència de les persones: l'aigua. Una aigua que causa inundacions, però que també –i al set-cents se'n parlarà força– permet el regadiu [Figura 2]. De fet, els estudiosos han observat que l'obsessió moderna per l'aigua és habitual en països com el nostre,⁶ amb una preponderància del secà, evident avui, però ro-

⁵ La toponímia en els textos en espanyol s'ha normalitzat en tots els casos. En les cites en català, tanmateix, s'han respectat les formes anteriors a la normativa fabriana.

⁶ Vegeu López Ontiveros (2001, 2004) per al cas d'Andalusia. I Roma (2004), en les seves consideracions respecte a l'hort, el jardí i el paradís a Catalunya.

tunda i inapel·lable al segle XVIII. En estreta connexió amb aquesta preferència, el gust pels àmbits agraris en les lloances del territori català durant l'edat moderna ha estat analitzat per Roma (2004), que atribueix les qualitats estètiques conferides al camp a la seva utilitat econòmica (fertilitat, riquesa productiva); una qüestió que al segle XVIII té un clar ressò en la mentalitat fisiocràtica.

És aquest el «paisatge vallesà»? Pensem que encara no ho és, ja que en bona mesura es pot dir que les consideracions del moment responen a cànons estesos pertot i no semblen concretar una visió exclusiva del Vallès. Aquest territori vallesà descrit per geògrafs o altres tractadistes encara no està sublimant una imatge cultural particular. El temps del paisatge no trigaria tanmateix a arribar.

4. Algunes contribucions clau a la idea de «paisatge vallesà»

Ens detindrem en alguns autors escollits de forma intencionada –i la tria és arriscada–, al llindar dels segles XIX i XX. Són autors que ens donen, a poc a poc, proves de la conformació d'una imatge peculiar del paisatge del Vallès. Una imatge que, amb matisos, pensem que arriba fins a avui dia. Per qüestions d'espai, la revisió ha de ser forçosament esquemàtica, a manera de síntesi interpretativa.

4.1. Lo Vallés, de Francesc Maspons (1880)

Maspons va elaborar un retrat geogràfic de la comarca força complet, a tall de descripció excursionista. La monografia està marcada per una exaltació continuada de les seves produccions agràries i molt en particular del regadiu, que adquireix una gran significació per aquest autor.

«En aquell tancat [es refereix al Vallès] s'hi enclou un jardí d'eterna hermosura. Moncada y Sardanyola, que s'omplen á la primavera d'hermosíssims camps de maduixas; Sant Cugat, que's distingeix per sas vinyas de vi hermós y negre; Caldas, per sos innombrables boscos de cirerers; los plans de Mollet, Montmaló y Palou, per llurs fértils monjetars y cánems; Santa Eulalia, per sos fruyterars; Riells, per sas sevas, olis y tomátechs qu'estiu é hivern s'hi crian; las costas de Sant Feliu y Montseny, per llurs punxosos castanyers, y las últimas per llurs faigs y abets; Martorellas, per sos riquíssims vins que prenen lo nom de la terra; les valls de Montornés y la Roca,

Figura 2. Quatre regadius al Vallès, indrets excepcionals en una comarca de dominància secanera: Caldes de Montbui (agost del 2003), del qual Pere Gil (2002:193) digué al segle XVII que «Las fruytas [...] per ser regades amb aygua calenta son mes primerencas que las altres fruytes dels altres llocs de Cathaluña» i que Zamora (1973:271) qualificà d'«hermosísima huerta» al XVIII. A continuació, una imatge del regadiu associat al pantà de Vallforners, vora la riera de Cànoves (setembre del 2003). En darrer terme, dues instantànies de la llenca regada de la ribera del Mogent: Vilanova del Vallès (agost del 2006) i la Roca del Vallès (juny del 2005). Imatges pròpies.

com prop ja de la costa, per llurs taronjers, y tota la comarca per tota mena de fruyts y vianda, que la fan sempre jardí que refloreix y brota tot l'any y terra joliva y fresca» (Maspons, 1882:2).

La idea paisatgística del Vallès transmesa per Maspons en aquest fragment es repeteix arreu de la monografia. Així, per exemple, quan parla de la meteorologia de la comarca, i concretament de les boires en les estacions més fredes, afirma:

«Mes quan principalment embarga l'ánima es á la calor del sol que poch á poch va fonentse pera deixar descuberta altra volta aquella terra qu'es jardí sempre, de tant verda, gemada y fresca. [...] Es dita boyra, filla de l'abundó d'aygua que fa que tot sigui exuberant de vida en lo Vallés. Per aixó sempre es plantada y verda tota la comarca, los esplets s'hi succeheixen l'un darrera del altre, y en dos anys la terra ha donat quatre diferents y sempre abundants cullitas» (Maspons, 1882:13-14).

Es pot dir que el «jardí exuberant», que l'autor no dubta d'atribuir a una plètorà d'aigua causada per les «abundosas rieras que fertilisan [la comarca] sobremanera» (Maspons, 1882:2), no es corresponia pas directament amb l'estat de l'agricultura vallesana pels volts del segle XIX (Garrahou i Planas, 1998; Paül, 2006; Tello i Garrahou, 2007). El gust pel regadiu, apuntat en autors anteriors, s'exagera en Maspons i serveix perquè l'autor glossi l'estètica del territori, que eleva a un estadi de bellesa màxima. Convé no perdre de vista, d'altra banda, que quan Maspons descriu aquest paisatge el Vallès, i en especial la part més occidental, va esdevenint en gran mesura industrial. Per què la insistència a assenyalar, escollir o enaltir del territori vallesà la seva part agrícola? Podríem buscar moltes explicacions a la pregunta, però en tot cas ens sembla més interessant apuntar les implicacions d'aquesta constatació: està emergint un paisatge, d'arrel clarament agrària i rural, en un món que esdevé industrial i urbà, i aquesta representació del paisatge perdurará. No perdurará el territori, o almenys no pas tot. Però sí la seva representació, en forma de paisatge.

4.2. Nociones de Geografía física, descriptiva e histórica del Vallès, de Joan Cadevall (1886)

Joan Cadevall escriu al final del segle XIX una extensa monografia regional vallesana, possiblement la primera geografia autònoma de

la comarca en un sentit estricte. Ens interessa subratllar-ne algun passatge, que llegim a continuació:

«Los dos segmentos muy desiguales en que la mayor parte de esta región queda longitudinalmente dividida [plana i muntanya] hállanse cortados por una multitud de valles transversales, que parten de los respectivos flancos de ambas cordilleras. Angostos y bastante escarpados en su origen y con una dirección general de N a S o viceversa, se ensanchan y confunden gradualmente en la parte baja, constituyendo algunas cañadas y extensas llanuras. El orden y regularidad con que principalmente hacia el centro se presentan distribuidos dichos valles y las lomas que los separan permiten considerar la comarca como “una dilatada llanura con varias ondulaciones de modo que pudiera llamarse propiamente un grupo de valles y colinas que forman un agradable contraste”, debiendo a esta circunstancia, según opinión bien fundada, el nombre de Valles o Vallès, con que se designa desde tiempos inmemoriales. De lo dicho se desprende que vista nuestra región a ojo de pájaro desde cierta altura, produce en el observador la ilusión de contemplar bajo sus pies el prehistórico lago vallesano, simulando las colinas blandas y rizadas olas levantadas por las brisas de los tiempos eocenos» (Cadevall, 1886:15-16).⁷

La descripció posa en relleu que la plana vallesana constitueix una «successió rissada de valls i turons», de fondals i carenes, de forma que les imatges anteriors que només es basaven en les aigües (inundacions, regatges) i en el paper del regadiu es veuen complementades amb nous matisos. L'ondulació del terreny s'esmenta com a element característic del paisatge vallesà i l'estructuració en valls i serres és una connotació, una categoria territorial, que es considera clau per referir-se al territori del Vallès. És, per tant, un element que podem dir que genera patrimoni paisatgístic.

Abans de seguir, convé fer esment que la idea de l'ondulació territorial i de la disposició de carenes i valls paral·leles, de faixes de territoris elevats i enfonsats, sembla concretar-se aleshores. Però, al capdavant, tindrà una transcendència cabdal en els discursos territorials d'avui dia al Vallès. En efecte, una de les iniciatives més importants de debat sobre el territori vallesà de les darreres

⁷ El manuscrit original no conté paginació. La paginació, per tant, és nostra.

dècades, la del Fòrum Terrassenc (1996), impulsa la Via Verda Sant Llorenç-Collserola, que consisteix fonamentalment a reconèixer i a dotar de contingut una àmplia carena.⁸ Un debat que presenta en paral·lel aproximacions disciplinàries i professionals interessants –per citar-ne dues: Carrera (1992), que anomenà les carenes *dits verds*, o Tua i altres (2000), una reflexió projectual sobre la via verda esmentada. Alhora aquest debat dóna lloc a propostes concretes en el si d’iniciatives territorials en marxa –especialment intenses en l’equip del Pla Territorial Metropolità dirigit per Albert Serratosa (fins al 2000) i a la Diputació de Barcelona durant el mandat 1995-1999 (al voltant de la idea d’*anella verda*). Al capdavant, els debats sobre la morfologia ondulada comarcal han donat lloc a l’extensió i assumptió general de la idea de *via verda* entesa com una carena que ajuda a estructurar, ordenar i (re)llegir el territori, en definitiva, a conformar-hi paisatge.⁹ Com s’expliquen i es justifiquen, en darrera instància, les *vies verdes al Vallès* del Manifest de Sant Celoni del 2004 i que després han donat lloc a una literatura pròpia (Cortina i Gordi, 2006a, 2006b)? Doncs, essencialment, com una successió de carenes com les que Joan Cadevall seguia amb perspicàcia a mitjan segle XIX; unes carenes que a poc a poc, aleshores, esdevenien paisatge [Figura 3].

4.3. L’aportació cabdal de Pau Vila. La continuació de Salvador Llobet

Pau Vila fou capaç de sintetitzar aquestes imatges anteriors i, veritablement, donar lloc a una noció de «paisatge vallesà» coherent i consistent (Tort, 2004). D’entrada, perquè Pau Vila s’atreveix a abordar obertament el concepte de paisatge, des d’un punt de vista geogràfic, i a convertir-lo en l’eix de la seva argumentació, que es pot definir com a madura, brillant i assenyada. És molt eloqüent, en aquest sentit, que iniciés *El Vallès. Assaig geogràfic* (1930) mitjançant un epígraf autònom titulat *El paisatge vallesà*.

⁸ Es tracta d’una proposta de corredor paisatgístic entre dues serralades amb l’objectiu d’assolir un primer element estructurador dels espais oberts de la comarca, enmig d’àrees densament poblades i tot lligant dos àmbits forestals característics: Sant Llorenç (parc natural) i Collserola (perímetre blindat a efectes urbanístics i amb un òrgan gestor, tot i que a hores d’ara encara no reconegut legalment mitjançant la categoria de parc natural). Albet (1994:353) havia treballat també aquesta franja i l’havia anomenada *falca central* –des de la perspectiva del Vallès Occidental.

⁹ Respecte a l’evolució de la idea de *via verda* al Vallès, vegeu Cortina i Gordi (2006a, 2006b).

Llegim-ne un fragment:

«L'esguard resta sempre sorprès i encantat de la varietat de paisatges que el Vallès presenta d'un cap a l'altre. Vegetació i colorit són ben diferents, si contemplem el Tibidabo i les muntanyes de Marina, dels que trobem, quan ens mirem el Sant Llorenç, amb la Serralada de l'Interior, o bé el massís alterós del Montseny. Aquesta diversitat d'aspectes naturals, que les muntanyes vallesanes presenten és encara enriquida per la gamma dels paisatges del pla; evoquem, si més no, la multiplicitat de variants que ens donen les terres suaument ondulades del Vallès oriental o bé les altres més trencades, de la part occidental de la comarca. És una diversitat que es desdobra en una infinitat de matisos allí on la terra plana es confon amb la muntanya. En travessar sovint d'un cantó a l'altre la terra vallesana, en tots els temps de l'any i a totes les hores del dia, sempre la veiem igualment atractívola amb el seguit de canviants que donen els seus panorames i els seus paratges; a cada tombant del camí, a cada revolt de ruta, a cada relleix de muntanya, us trobeu amb la gràcia d'un lloc de ratlles, de llums i de color que us dona un aspecte nou al paisatge. Aquesta riquesa de manifestacions en la fesomia vallesana, una i diversa, li ve externament del tapís vegetal que la cobreix; però té arrels més profundes: el terreny, i també causes més enlairades: el clima; de manera que la vegetació és filla de l'un i de l'altre» (Vila, 1930:7).

L'alterositat ondulada de la plana hi apareix de forma manifesta, i aquesta morfologia arrissada genera una diversitat paisatgística que era menys denotada en aproximacions anteriors, que no havien estat capaces de captar la notable heterogeneïtat del Vallès. Tanmateix, en aquesta plana alterosa hi senyoreja, als ulls de Pau Vila, un ús del sòl:

«La vegetació silvestre es fa notar ben poc en la terra plana, si no és amb alguna clapa forestal (bosc de Can Feu a Sabadell, de Can Tarrés a la Garriga, i unes quantes pinedes isolades) o bé amb algun exemplar excepcional (com l'alzina de Palau-solità, que amb la seva magnificència ha deturat la destralt dels homes). D'altra banda els conreus cobreixen arreu la depressió: l'agricultura hi triomfa» (Vila, 1930:11).

El missatge és contundent: «l'agricultura hi triomfa». Vol dir això que Pau Vila perd de vista la manufactura o la taca urbana? De cap

Figura 3. Instantànies de les carenes vallesanes, tot indicant-ne la corresponent –en terminologia actual– via verda: la serra de Galliners (agost del 2006) –a Sant Llorenç-Collserola–, el pla de Reixac (novembre del 2002) –a Farell-Marina–, Palaudàries (juny del 2005) –a Gallifa-Gallecs– i Marata (abril del 2005) –a Tagament-Séllecs. Imatges pròpies.

96

97

de les maneres; Pau Vila, com a geògraf, és enormement sensible a tot el que hi ha al territori i, per tant, dóna unes explicacions territorials enormement vàlides i acurades per al sector industrial o per als teixits urbans del país. Tanmateix, la visió paisatgística del Vallès és en clau profundament ruralista i agrarista. De fet, quan expressa la seva pròpia opinió, ens ensenya –ens atrevim a referir-nos-hi així– el seu llautó. Així, a l'hora de ressenyar un treball aparegut a la fi dels anys seixanta sobre el Vallès, *Dinámica y perspectiva del Vallés* (Barbé, 1969), Vila afirma el següent:

«L'estudi agropecuari del Vallès és enfocat amb el mateix criteri empresarial [es refereix al volum anterior, dedicat a la indústria] amb independència dels elements naturals que tan poc afecten la indústria. D'ací que des d'un començament s'orienti la presentació vers el percentatge, la població activa agrària, la proporció de terres de regadiu i de secà, la tinença de la terra. [...] Puix que és possible duplicar les terres de regatge, cal evitar l'edificació en camps que poguessin aprofitar-se'n. Cal tenir present que en una vintena d'anys en el Vallès Oriental s'ha passat de 24.530 ha de superfície conreuada a 17.850, i a l'Occidental de 23.000 a 9.970; la qual cosa representa un 60% de terres perdudes, [...] s'hi compten les ja intervingudes urbanísticament de la Riera de Caldes. [...] Abans d'estudis urbanístics i industrials, cal fer la reservació de les àrees agràries en general de la comarca» (Vila, 1976:26-35).

Malgrat que Pau Vila no pretenia esmenar la plana de l'estudi, és evident que el capteniment d'aquest geògraf apunta vers una falta general de sensibilitat agrària en l'obra dirigida per Barbé al final dels anys seixanta, que d'altra banda segurament es pot considerar l'esforç més gran fet fins a dia d'avui per analitzar i fer prospectiva de la comarca del Vallès. Vila es preocupa, es lamenta i alerta sobre la pèrdua de l'espai agrari comarcal,¹⁰ certament perquè el considera el seu paisatge característic, definitori i identitari, ho digui en aquest fragment de forma explícita o no. En definitiva, al Vallès, Pau Vila valora, subratlla i enalteix un determinat àmbit

¹⁰ Per donar la mesura de la manca de seguiment que malauradament l'opinió de Pau Vila ha tingut, pot ser útil oferir unes poques xifres: de les 17.850 ha agràries del Vallès Oriental a la fi dels anys seixanta que l'il·lustre geògraf esmentava, s'ha passat a 11.652 (estimació de terres llaurades del cens agrari de 1999) o a 11.169 (estimació, via fulls 1T, per a l'any 2004). En el cas del Vallès Occidental, de les 9.970 ha xifrades per Pau Vila, a les 6.813 (terres llaurades al cens de 1999) o 4.475 ha (1T del 2004). Les reduccions són a la vista. Podem aprofitar aquest petit esment, així mateix, per fer notar el despropòsit que representa no disposar en el nostre país de xifres actualitzades fiables sobre les superfícies agràries.

territorial sobre els altres, alhora que expressa la seva preferència perquè hi perduri. En fer-ho, posa en relleu una tria clarament paisatgística.

El capítol sobre el Vallès elaborat per Llobet a la insuperada *Geografia de Catalunya* de Solé i Sabarís presenta un deix agrarista similar al de Pau Vila. Un deix compatible, com en el cas de Pau Vila, amb una explicació aprofundida i pertinent del sector industrial vallesà; o bé amb una consideració de la geografia urbana de les principals poblacions o amb una síntesi de la vegetació.¹¹ El deix agrarista es nota, per exemple, en la deliciosa tria d'imatges que acompanya el text, o en la consideració de l'agricultura pertot; fins i tot en un passatge que s'encabeix en l'apartat de geografia física:

«Malgrat la uniformitat comarcal de la depressió, voltada de muntanyes a excepció del portell de Castellbisbal a Ustrell i Viladecavalls, el qual dona camí al Baix Llobregat i al Penedès, la plana vallesana no té pertot les mateixes característiques. Des del Congost a la Tordera, més dissecada la plana, més encaixades les valls de les rieres i els torrents descendents del Montseny, hi predominen les terres de secà. Des de Granollers a Sabadell les amples valls al·luvials donen una fesomia i una ondulació pròpies a la plana central amb molts centres de població i una agricultura amb moltes llenques de regadiu. En canvi, fins a les terres d'Ustrell i Castellbisbal, amb abundants dipòsits pedregosos de peu de muntanya al peu de la serralada i amb les capçaleres dels torrents, afluents directes del Llobregat, que endinsen la seva forta erosió avivada pel baix nivell de base d'aquest riu, han dissecat les carenes que tenen poques reserves d'aigua i donen a aquest sector més occidental un relleu més trencat, un terreny potser menys fèrtil, que ha estat adequat al conreu arbustiu i arborícola, ajudat a vegades pel recer muntanyenc, i amb pocs nuclis de població com a resultant» (Llobet, 1968:367-368).

Segons Llobet, aquesta cobertura agrícol·la que clarament enalteix i subratlla es localitza i té lògica en relació amb un esquema de carenes paral·leles. Descriu el Vallès, en aquest sentit, com una «plana lleugerament ondulada, solcada per distints corrents d'aigua que baixen de les muntanyes que l'envolten per tots costats» (Llobet, 1968:363). Els atributs vistos, percebuts i estimats d'aquest paisatge

¹¹ L'aspecte biogeogràfic havia estat molt rellevant ja en la seva tesi doctoral sobre el Montseny (Panareda, 2007).

són, en definitiva, prou evidents i ja estan prou ben establerts en aquestes obres dels grans mestres geògrafs del segle XX.

4.4. Algunes aportacions més en la línia del «paisatge val·lesà»

100

Ponències

No voldríem transmetre la idea que tota aquesta línia paisatgística resseguida fins aquí és patrimoni exclusiu de la comunitat geogràfica. Res més lluny de la realitat: també es manifesta en múltiples formats que inclouen, per exemple, representacions artístiques d'un notable gruix cultural, alhora que treballs plenament científics. A continuació en donarem molt breument algunes mostres.

En primer terme, cal fer-se ressò dels conegudíssims versos de Joan Oliver «Pere Quart» (1899-1986), iniciats com segueix: «En ma terra del Vallès/tres turons fan una serra,/quatre pins un bosc espès,/cinc quarteres massa terra./" Com el Vallès no hi ha res." ».¹² Aquest primer vers és una condensada síntesi paisatgística que, no per repetida, deixa de ser extraordinària: hi són les carenes i hi són els aprofitaments pairals, i alhora les bosquines esparses.

També s'ha de fer un esment a un conegut poema de Josep Carner (1884-1970), una composició al·legòrica rural titulada *Com el Vallès no hi ha res* –un aforisme paral·lel a *Al Vallès tot hi és*, que per cert ja apareix citat al segle XIX, concretament dins del llibre de Maspons.¹³ La poesia de Carner ha estat habitual de fer memoritzar a l'escola, i s'inicia així: «Ai casa tan camperola,/ Déu me la guardi de mal!/A l'eixida, tota sola,/veig una malva reial».¹⁴ La ruralitat amara la composició i, per tant, el títol del poema –que apunta a l'aforisme recurrent que el Vallès constitueix un indret únic– es desenvolupa mitjançant la idea que aquesta unitat és, fonamentalment, cultura rural: tots els referents al poema són rurals i bàsicament agraris.

¹² El vers es troba en un poema titulat *Corrandes d'exili*. Aparegut per primera vegada el 1947, a Xile, on l'autor es trobava exiliat. S'ha reeditat en diverses ocasions. L'edició que hem consultat és la següent: Oliver Sallarès (1999:148).

¹³ Segons Albet (1994:376) aquesta mena d'aforismes val·lesans són populars i constitueixen «una apologia casolana, pairal, atàvica».

¹⁴ El poema *Com el Vallès no hi ha res* aparegué per primera vegada dins del llibre *Bella Terra Bella Gent*, editat (no hi consta l'editorial) a Barcelona el 1918. El 1957 torna a aparèixer aquest poema dins del llibre *Lloc* i el 1992 en les *Obres Completes* de Quaderns Crema (Carner, 1992:106), que són les que aquí fem.

Aquest paisatge vallesà es manifesta, alhora, en el camp de les arts plàstiques; per exemple, en un pintor com Joan Vila-Puig (1890-1963), com també podríem parlar d'algun dels altres membres joves de l'Agrupació Artística de Sabadell, l'activitat de la qual es desenvolupa sobretot en la dècada del 1910. Vila-Puig subratlla uns determinats valors estètics del Vallès, concretament els rurals –no en va se'l coneix com «el pintor dels pallers». Considerat per la crítica com el principal pintor paisatgista de la comarca, segurament és qui millor ha sabut recollir el sentit del lloc imaginat pels vallesans. Tot plegat en un temps, convé insistir-hi, que el Vallès ja estava deixant de ser –si és que encara ho era– una comarca agrària o rural. Respecte a Vila-Puig, s'ha de dir que a Sant Quirze del Vallès s'està posant en valor la seva significació (Ajuntament de Sant Quirze del Vallès, s.d.), sobretot en termes paisatgístics, amb la casa de cultura i la creació de rutes pictòriques pel nucli antic i pel seu entorn.

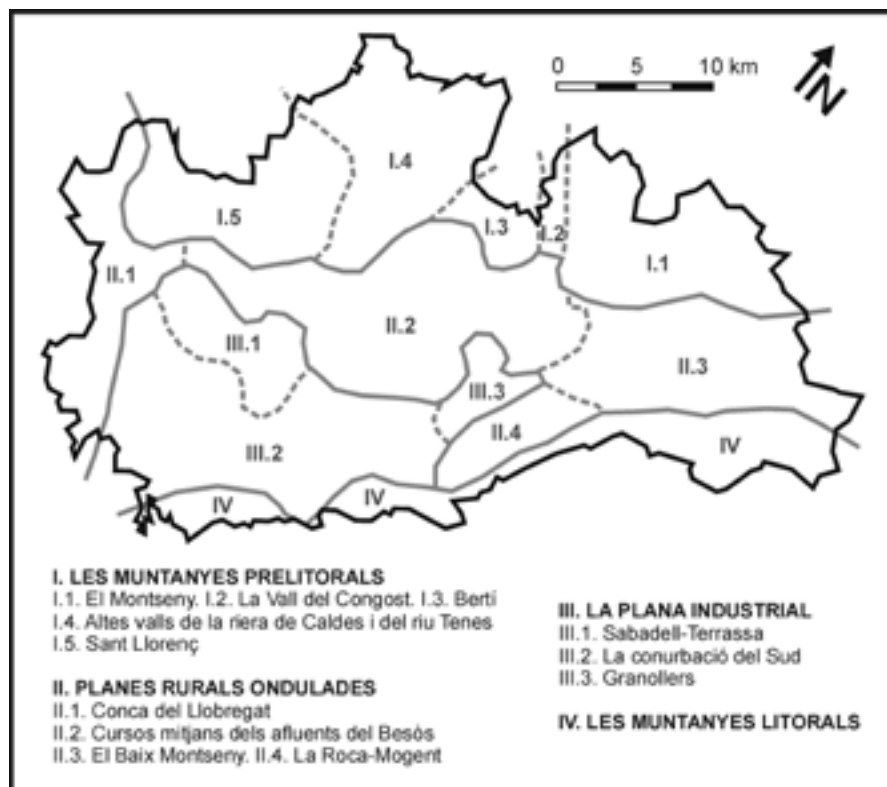
Tot sembla indicar, per tant, que abans de la Guerra Civil el «paisatge vallesà» ja existeix i té uns atributs reconeixibles en diferents formats. Obres divulgatives de després de la contesa bèl·lica són hereves d'aquesta tradició i per exemple el llibre de Ferran Canyameres *El Vallès. Vigor i bellesa* (1961), que va tenir molta anomenada durant l'època franquista, n'és clarament continuador –el mateix títol ho posa de manifest. Així, per justificar la localització de la Granja de la Torre Marimon al Vallès, aquest autor afirma el següent:

«El Vallès, on els conreus són tan diversos i la condició de la seva pagesia tan vigorosa és, decididament, la contrada més indicada per a aquesta institució» (Canyameres, 1961:47).

I el mateix es podria dir d'una obra posterior, esmentada com a referent d'estudi del paisatge del Vallès als anys vuitanta, de fet profundament geogràfica i amb una clara voluntat didàctica: *El paisatge del Vallès*, de Lluís Galobart (1982), deixeble de Salvador Llobet [Figura 4]. La posició de l'autor queda resumida en un paràgraf:

«La lliçó que podem treure d'aquest treball sembla que ha d'estar relacionada, en primer terme, amb la impressió generalitzadora que ens permet de veure el Vallès –una comarca plenament humanitzada– a través de dos grans blocs: el “paisatge industrial” i el “paisatge rural”. El primer evoluciona amb rapidesa i s'assembla

Figura 4. Mapa de conjunts paisatgístics del Vallès de Galobart (1982). Convé subratllar la contraposició que l'autor estableix entre la «plana industrial», puixant, i les «planes rurals ondulades», en retrocés. Cartografia pròpia a partir de Galobart (1982).

al d'àrees industrials d'altres comarques o d'altres indrets, en països industrialitzats. Els canvis del segon són més moderats –en alguns llocs molt lents– i hi ha paratges ben originals i propis del Vallès. El paisatge industrial guanya terreny i el paisatge rural en perd, com a resultat de la major eficàcia que tenen els elements i les tècniques del primer en la transformació del marc geogràfic» (Galobart, 1982:109).

El paisatge «original» i «propi» del Vallès és, en expressió de Galobart, el rural. L'autor és conscient que la indústria avança sense fre i presenta aquest canvi territorial en clau nostàlgica, perquè el paisatge característic, que dóna identitat i personalitat a la comarca, es troba en vies de desaparició.

No només la literatura o la pintura han contribuït a transmetre la imatge del «paisatge vallesà» que hem resseguit, sinó també textos apareguts en anuaris de centres excursionistes, conferències, cartells, fotografies, llibres divulgatius, obres científiques, passejades, etc. En el cas de les aportacions fetes des del camp de la ciència, algunes introduccions o pròlegs a les obres –en què de vegades hi figura una *captatio benevolentiae* antològica– són veritables declaracions d'intencions al respecte, abans d'iniciar pròpiament l'exposició rigorosa, per norma distanciada, dels resultats obtinguts. Així, per exemple, en una contribució recent sobre el territori vallesà a l'edat mitjana, l'autor se situa a Gallecs i descriu el paratge de l'entorn. Després d'una caracterització de l'indret, afegeix:

«Aquesta descripció correspon a un paisatge que encara es conserva en alguns indrets del Vallès, però a mesura que passa el temps, cada cop més, va essent substituït per altres. Polígons industrials, urbanitzacions i nous barris de les localitats veïnes s'expandeixen en detriment dels espais rurals» (Vilaginés, 2006:11).

I conclou la presentació dient el següent:

«L'expansió urbana pel territori, que substitueix l'espai rural amb infraestructures i espais urbanitzats, no hauria d'impedir que poguéssim seguir gaudint de paisatges com el que s'observa des de la carena dels Bandolers de Gallecs, no només pel seu valor paisatgístic, sinó perquè representa una forma de vida que ha marcat el caràcter de la comarca durant segles» (Vilaginés, 2006:13).

Segons s'ha pretès documentar al llarg de les últimes pàgines, i segons pensem que transmet també la introducció de Jaume Vilaginés, el paisatge percebut com a característic del Vallès és l'agrari. Aquest paisatge no constitueix només una interessant realitat territorial afaïçonada pel pas de les generacions, sinó també el receptacle de visions, imatges, sentiments o memòries (en aquesta darrera cita, concretament de memòria històrica). Per tot plegat, la seva al·locució commou i esdevé una representació fixada i compartida de la comarca.

5. Una manifestació local del paisatge vallesà: alguns apunts sobre el Rodal de Sabadell

Pot ser interessant detenir-se succintament en una manifestació local concreta del procés comarcal d'elaboració paisatgística que estem resseguint. Ens referim al Rodal de Sabadell.

104

Hom ha atribuït l'origen de l'expressió *roda/* aplicada a Sabadell a un llibre dels anys trenta del segle XX (sembla que se'n desconeix la data exacta d'edició), escrit per Josep Rosell.¹⁵ Rosell descrivia l'entorn geogràfic de Sabadell de la següent manera:

«Sembla talment un mostrari, puix que és ben conreat i presenta les mateixes característiques dels altres indrets vallesans. La uniformitat n'és absent i la seva gràcia rau precisament en la transformació oferta per cada llenca de terreny del qual hom diria amb justesa que cada cosa és al seu lloc i s'aprofita per la seva més productiva utilitat agrícola. La dita popular de "Al Vallès tot hi és", bé es pot aplicar dignament al nostre terme. Cap element domina damunt dels altres, i per això la seva transformació és constant i les perspectives resulten tan variades. Tenim boscos frondosíssims, petites valls verdejants, planes esplèndidament treballades, rierols escassos però amb tots els adjectius desitjables, jolius poblets plens de caràcter, belles masies ateses curosament, ermites de secular tradició i, en fi, paratges formosíssims i de magnífica bellesa» (Rosell, 1937:37).

Els paràgrafs són concloents. El paisatge de les immediacions de Sabadell resumeix el conjunt del Vallès, i se'n subratlla particularment el seu caràcter agrari: «ben conreat», «transformació de cada llenca de terreny», «utilitat agrícola». El Rodal s'apunta com a manifestació local del tot, com a un lloc més del Vallès, que el representa i que actua com una mena de sinècdoke. L'enaltiment del Rodal serà, per tant, l'enaltiment del Vallès. Més endavant, Rosell afegeix:

¹⁵ *Rodal*, segons indica el DIEC, és un terreny de qualitat distinta en relació amb el circumdant. L'aplicació de *roda/* al territori de l'entorn de Sabadell –en un ús similar al que pot tenir el terme *ruedo* en determinades poblacions andaluses o *roda/* en occità– és quelcom bastant peculiar d'aquesta ciutat, i significatiu en termes de toponímia comparada (J. Tort, com. pers.). Després sembla haver-se traslladat a d'altres ciutats properes, com ara Sant Cugat del Vallès, i fins i tot s'empra en l'actualitat com a paraula específica per descriure els entorns agraris de secà de les ciutats vallesanes (J. Montasell, com. pers.).

«[H]om hi admira els ben atesos conreus, sovint de diferent fesomia, puix que la vinya alterna germanívolament amb els camps de blat, ordi, civada i algunes xamoses extensions d'arbres fruiters. I les terres de regadiu s'escampen çà i enllà molt ben combinades i ateses amb extremada cura pels nostres pagesos i aficionats. La terra del nostre districte és productiva i riallera, en les quals qualitats els camperols troben compensats amb escriu els seus afanys. La naturalesa ajuda força a la seva bella aparença; les plagues no sovintegen, el clima és benigne, les nevades són poc menys que rares, les pedregades i els aiguats no representen cap preocupació i tot col·labora a presentar la nostra com a comarca afavorida. Escaientment combinada amb les terres de conreu, hom troba sovint clapes de bosc i arbredes que donen al paisatge una pinzellada de verd que serveix de contrast al color rogenc del camp. El nostre paisatge, doncs, presenta atraients perspectives, i si per un costat és accidentat i ferreny, per l'altre és suau i mansoi» (Rosell, 1937:38).

Val la pena observar que la prolixa descripció inclou el negatiu de la referència als elements catastròfics que figuraven al passatge de Pere Gil –«els aiguats no presenten cap preocupació». L'esment permet fer-nos comprendre que aquí la naturalesa és vista com a fonament d'un paisatge agrari de gran bellesa i, per tant, ja no com a simple condicionant, ja no com a *medi, entorn, ambient o territori*, sinó com a *paisatge*. En tot cas, el rol del pagès és bàsic per entendre aquest paisatge vallesà, que n'és la seva obra:

«Allà on la natura ha deixat d'abocar-hi les seves gràcies, ha vingut el terrassà i amb el seu enginy i amb el seu entusiasme ha contemplat l'obra; per això ara presenta la contrada un aspecte atractiu i polít. Cal només eixir del clos de la ciutat i ja veureu pedacets de verd i d'ocre i de morat i de tots els altres colors que pugui oferir el terreny conreat de mil formes diferents, segons les necessitats dels pagesos» (Rosell, 1937:40)

Rosell, en definitiva, eleva el paisatge de l'entorn de Sabadell al prototipus de paisatge vallesà, malgrat els dubtes expressats ja aleshores per un geògraf com Pau Vila, que objectivament veia com aquesta porció del país esdevenia industrial, o bé considerava que, estrictament, era prou diferent l'agricultura secanera a l'entorn de Sabadell de la ufanosa explotació de regadiu de les riberes del Besòs, del Congost o del Mogent. El «paisatge vallesà» com a tal,

malgrat l'heterogeneïtat territorial, malgrat les transformacions en curs, estava actuant ja com a imaginari potent i deixava les seves petjades simbòliques i referencials en múltiples direccions.

Aquesta obra dels anys trenta és avui dia un referent remot actiu, de manera que la tradició d'aplecs i excursions al voltant de la població –combinada amb la guia de Rosell– ha implicat una imatge poderosa de l'entorn de la ciutat, profundament arrelada en la idea de «paisatge vallesà». És un paisatge fixat, amb identitat cultural marcada, amb multitud de representacions i socialment assumit i (re)creat, dotat d'una tradició i del qual s'ha donat multitud de representacions, per exemple en forma de guies successives en diferents formats elaborades en el cercle de la Unió Excursionista de Sabadell (UES).

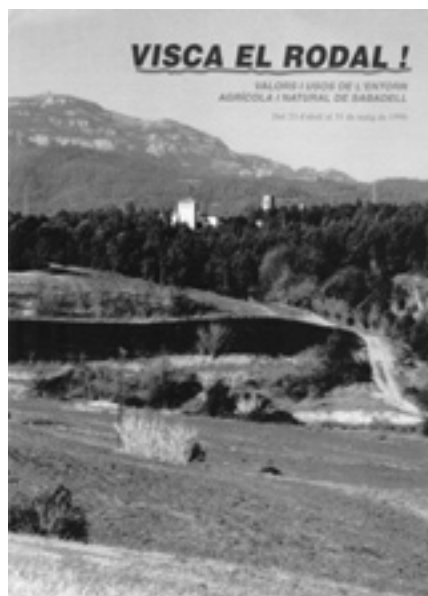
Aquest paisatge ha estat emprat com a argument de conflictes territorials consecutius per un grup d'entitats compromeses amb ell (l'Associació per la Defensa i Estudi de la Natura –ADENC–, la UES, la Unió de Pagesos de Sabadell, associacions de veïns...), en bona manera a través d'uns protocols del Rodal impulsats des de la societat civil i acceptats en el seu moment per l'Ajuntament de Sabadell [Figura 5]:

- Als anys vuitanta, en contra del planejament aleshores vigent (que en permetia la urbanització).
- Després de 1993, en contra de l'incompliment del pla (una vegada l'instrument ha blindat urbanísticament el sector).
- Al principi de la dècada actual, en contra del golf de Torrebonica (al terme de Terrassa, però just al límit del de Sabadell), el projecte del qual es coneix per primer cop el 1998, quan el Reial Club de Golf del Prat manifesta la voluntat d'instal·lar-s'hi (Albet i Cruz, 2003) i que s'inaugura finalment el 2004.
- L'any 2002, en contra de la voluntat de construir un zoo a Colobrers; en aquest cas és un projecte no reeixit.
- Actualment, enfront de les amenaces urbanístiques existents en el marc d'una previsible revisió del planejament.

Figura 5. En primer lloc, la portada del llibre de Rosell. A la imatge següent, convocatòria de les sessions sobre el Rodal organitzades per la Unió Excursionista de Sabadell el 1989; anys després, el 1996, la UES s'involucra en una exposició sobre el Rodal. En les dues imatges de la UES la plana és el principal motiu visual, de manera que, en l'imaginari excursionista, Sant Llorenç –lloc de referència del muntanyisme vallesà (Tort, 1986)– cedeix el protagonisme al fons de la depressió del Vallès. Les imatges són reproduccions dels originals; les dues de la UES han estat amablement cedides per Francesc Macià.

107

El 2007, de fet, s'ha redactat de nou un manifest per a la protecció del Rodal que, per cert, afirma que el Rodal «[constitueix] una bona mostra del paisatge tradicional vallesà, una harmoniosa combinació de boscos i cultius de secà». ¹⁶ Adjectius com «tradicional» o «harmonios» entronquen amb valoracions que hem anat trobant en pàgines precedents.

Si bé és cert que a Sabadell les incerteses són moltes, també ho és que, mitjançant el llarg procés reivindicatiu, s'ha assolit l'única experiència existent de preservació contundent d'espais agraris a la comarca (en el marc del pla general de 1993 i mitjançant la figura urbanística del sistema general d'espais lliures). Aquesta protecció ha donat lloc, uns anys després, a un perímetre de gestió agrària –el Parc Agrari de Sabadell, que enceta pròpiament les seves activitats el 2005. Aquest parc, per bé que reduït des del punt de vista territorial, és una experiència capdavantera al Vallès. Tot plegat posa de manifest com la construcció cultural d'un paisatge, d'un Rodal de Sabadell agrari en una ciutat clarament industrial i metropolitana –previsiblement abocada, com seria d'esperar vista la tònica comarcal, a la producció de perifèries urbanes sense aturador– pot donar els seus fruits en termes de protecció del territori.

6. Conflictes territorials actuals i paisatge vallesà. Una síntesi intencionada

La revisió feta dels moviments en defensa del territori de Sabadell i de l'Ametlla del Vallès exemplifica i posa en relleu que els conflictes territorials actuals tenen força a veure amb pressupòsits paisatgístics heretats. Uns pressupòsits que ajuden a fornir d'arguments les reivindicacions i desperten immediatament en la població uns referents assumits. I això és quelcom amb què no compten molts dels moviments que sorgeixen en altres parts de Catalunya i que al Vallès es pot afirmar que ja es té guanyat d'entrada. El mateix es podria dir, en certa manera, de la Campanya contra el 4t Cinturó, que per cert en una de les seves primeres imatges empra una masia, un pagès, un camp i un tractor per oposar-se a la infraestructura [Figura 6]. És a dir, mobilitza mitjançant elements

¹⁶ *Manifest per la protecció dels camps i boscos del Rodal de Sabadell*. 2 pp. [Disponible a Internet: <http://www.adenc.org/rodal/manifestpelrodal.pdf>] (Accés 03.2007)

Figura 6. Fulletó dels primers anys de la Campanya contra el Quart Cinturó. La resposta a l'enorme pregunta retòrica és en la pròpia fotografia: diem no al Quart Cinturó pel paisatge agrari característic del Vallès. La realitat agrària s'empra, per tant, com a representació clau enfront d'un determinat projecte que l'amenaça.

de tall agrari i rural quan podria, com es fa gairebé per norma als conflictes territorials a Catalunya, haver recorregut a un referent d'oposició tipus «natura idíl·lica». La Campanya sorgeix els anys noranta, concretament el 1992, amb una primera manifestació el 1994. Com és sabut, s'enceta a Sabadell, a l'entorn de la lluita per la defensa del Rodal (Nogués i altres, 1999) i s'estén pel Vallès amb una certa rapidesa. El pes del «paisatge vallesà» (potser no

verbalitzat, però sens dubte present) en l'origen i en la difusió de la proclama en contra de l'autopista sembla determinant.

De fet, els propis referents paisatgístics clàssics són presos com a referència per part dels protagonistes dels conflictes territorials actuals, com es demostra en l'ús dels lemes, les dites i els aforismes preexistents, i àdhuc en la seva reformulació de forma irònica. Així, per exemple, les consignes *Al Vallès tot hi és* o *Com el Vallès no hi ha res* són un lloc comú en les reivindicacions actuals. En aquest context, inspiren adaptacions provocatives com les del lema *Del Vallès, en quedarà res?*, crida de Salvem el Vallès el 2003 que obtingué un notable èxit, sobretot al Vallès Occidental. Salvem el Vallès ha donat origen a una plataforma estable formalitzada el 2004, en què hi participen, a banda de nombrosos grups ecologistes locals, la Unió de Pagesos del Vallès Occidental i la UES. Precisament la consigna *Salvem el Vallès* està documentada ja a les primeres mobilitzacions de Gallecs (Garcia Pujades i altres, 1979), als anys setanta, i apareix a les campanyes per a la salvaguarda del Rodal de Sabadell els anys vuitanta. La consigna mostra, per tant, una indubtable capacitat de supervivència i de perseverança. A diferència de la major part de conflictes territorials descrits a Catalunya, que pràcticament es podria dir que generen els seus propis eslògans en el moment d'originar-se i a cop de conflicte (Nel·lo, 2003; Paül, 2006; Alfama i altres, 2007), en el cas del Vallès no ha calgut fer-ne gaire de nous. I el topònim comarcal és capaç, després de més de trenta anys, de continuar aglutinant les reivindicacions. Això evidencia un notable vincle amb el territori, una patent identitat i consciència territorial i, per tant, un paisatge viscut com a tal.

La continuïtat entre el món referencial actual i el paisatge transmès es demostra també en altres manifestacions recents. És el cas de l'adaptació del poema de Pere Quart per part del Grup de Debat de Caldes. Aquest col·lectiu va ser molt actiu al llarg del llarguíssim procés de revisió del pla general de Caldes de Montbui i s'involucra, a partir del 2001, en la lluita contra la localització del zoo a l'indret de Torre Marimon, cosa que dóna lloc a l'entitat Torre Marimon XXI.¹⁷ La reelaboració del poema original constitueix un

¹⁷ *El 9 Nou*, 23.04.2001.

document de primer ordre sobre com es recrea el paisatge vallesà els darrers anys:

*Del Vallès, en quedarà res?*¹⁸

*Qui et diria, Pere Quart
que són certes les certes
que de terra que hi ha
que de terra no en queda
i que un rajolí de plor
potser fos una riera.*

*En ma terra del Vallès
els enyors hi fan frontera
entre la vida que fou
i aquesta que es presenta
filla menor d'un mal somni,
que ha malmès les primaveres.*

*Tres turons i quatre pins
un bosc espès i una serra...
Qui pretén furta a la vida
tot allò que l'alimenta?
El meu delit prefereix
els quatre noms per bandera.*

*Cinc quarteres massa terra
potser sí, quantes en queden?;
per morir, veient el sol
quan els braços arplega
fóra massa, una quartera,
però la vida que empeny
i que darrere verdeja
no es conforma amb tan poc
vol camps d'alfals i rieres.*

*«Com el Vallès no hi ha res»
la sínia del temps ho espera...*

Grup de Debat de Caldes

El poema és clarament hereu del cànon paisatgístic vallesà. En aquest sentit, la pregunta retòrica que sembla clau és «quantes quarteres queden?», que evidencia una desafecció enfront de la minva dels camps. De fet, els autors empenen un to nostàlgic en la composició, amb expressions com «enyors» o «mal somni». En definitiva, el paisatge ideal del Vallès rural i agrari es resisteix a desaparèixer en la ment de vallesans i vallesanes. A la pràctica «la sínia del temps» a què al·ludeix el poema s'encarregarà de dir si el món de les representacions s'allunya inexorablement, o no, del territori que tenim davant dels ulls.

No ha d'estranyar que al Vallès hagi estat la societat civil entesa en un sentit ampli, i no estrictament el sector implicat en solitari, qui

¹⁸ El poema, elaborat pel Grup de Debat de Caldes, ha estat reproduït en diverses pàgines web d'entitats de la comarca. Hem escollit la versió que recull l'ADENC [Disponible a Internet: <http://www.adenc.cat>] (Accés 07.2005).

ha reclamat una ordenació contundent de l'espai agrari. Al Baix Llobregat, la proposta de Parc Agrari és una reivindicació històrica de la pagesia i sortosament ha acabat quallant pel compromís i la simpatia de determinades institucions i d'uns polítics en concret (Paül, 2006), però no comptava pas amb gaire complicitat de la societat civil. Almenys, d'entrada. Al Vallès el Parc Agrícola, en canvi, és una proposta de la ciutadania, la qual, i per raons que no pertoca desenvolupar en aquesta ponència, compta amb una complicitat limitada del sector, especialment crític al Vallès Oriental. En tot cas, la societat civil és qui proposa el Parc Agrícola del Vallès¹⁹ i ara hauria de ser l'administració qui en digués alguna cosa, qui respongués a un exercici de projectació com el que ha fet la societat civil, inèdit i innovador, que a la pràctica s'ha posat en el lloc dels poders públics [Figura 7]. El preàmbul de la proposta d'aquest Parc Agrícola fa evident una vegada més l'enteniment del «paisatge vallesà» a què ens hem estat referint al llarg d'aquestes pàgines:

«La Plana del Vallès s'ha caracteritzat històricament per la diversitat de terres de conreu i per la bellesa dels seus paisatges, que combinen sàviament masies, camps, boscos i rius. En aquest paisatge històric del Vallès l'agricultura ha tingut un paper destacat» (Salvem el Vallès i altres, 2004:1)

La capacitat propositiva de la societat civil vallesana ha quedat palesa, una vegada més, en el document *El Vallès que volem*, enllestit el 2007 i de propera aparició, que constitueix una extensa proposta coherent d'ordenació territorial elaborada per l'ADENC. En el si d'aquesta nova aportació l'agricultura segueix retenint una posició privilegiada en el discurs territorial.

7. Unes darreres reflexions

Quan ens referim al Vallès, per sistema no només hauríem de posar en solfa els seus elements ecològics, els seus valors econòmics o bé

¹⁹ De fet, convé no perdre de vista que les sensibilitats ecologistes que són al darrere d'aquesta proposta han estat capaces de fer el «salt» d'un discurs centrat en criteris ambientalistes –per exemple, amb els espais agraris de la Plana entesos en exclusiva com a *espais naturals*– a cercar la complicitat del sector agrari, que al capdavant és qui manté els espais oberts, majoritàriament agraris, de la comarca. Aquest «salt» no és molt comú a Catalunya i el nostre parer és que prova la maduresa de la cultura territorial desenvolupada al Vallès. De retruc, el «salt» reconcilia les reivindicacions actuals amb la llarga història paisatgística vallesana expressada en línies anteriors, si és que mai, ras i curt, hi havia hagut distanciament.

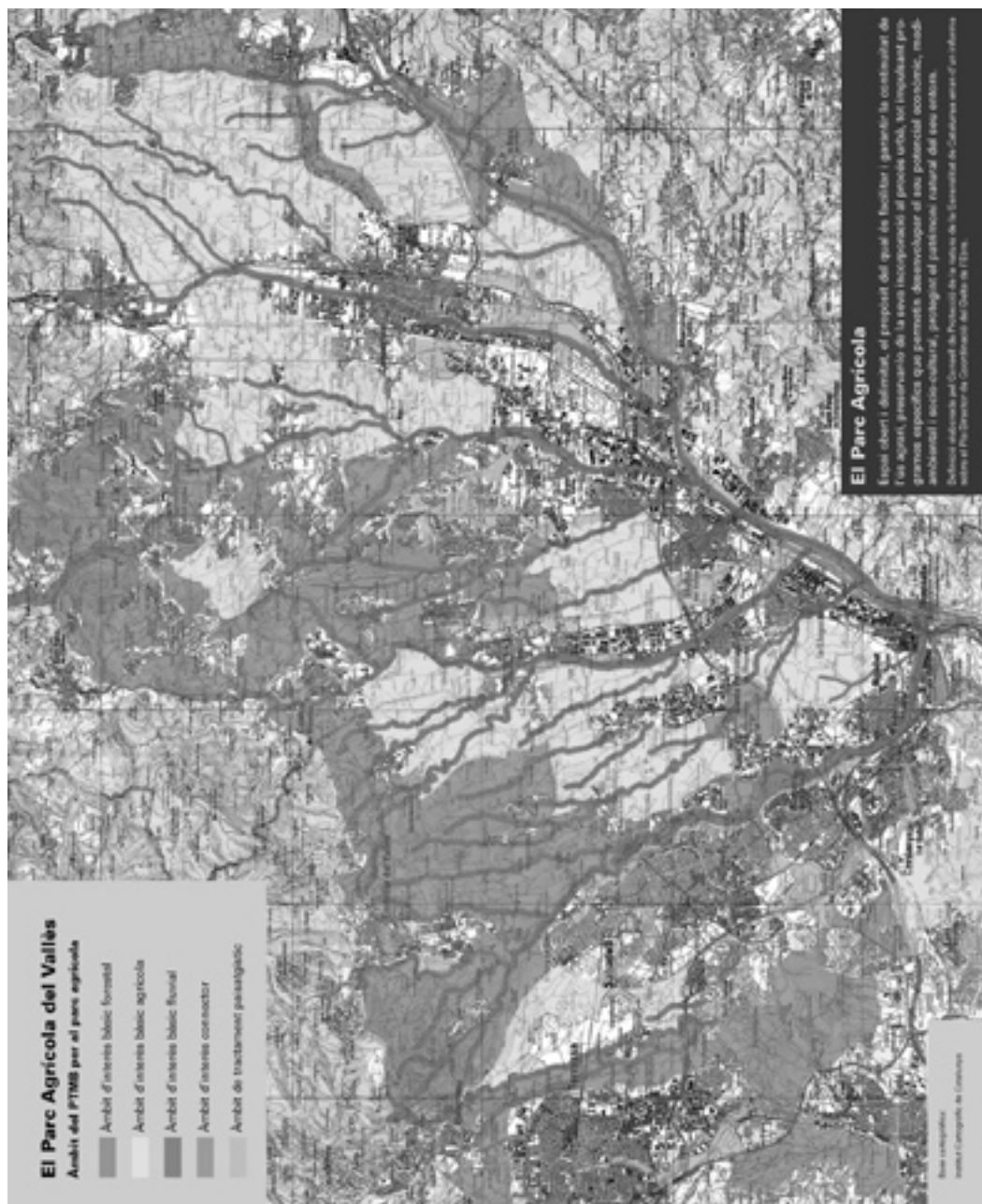

Figura 7. Proposta de zonificació del Parc Agrícola del Vallès, que acompanya com a annex cartogràfic el document de Salvem el Vallès i altres (2004).

les seves funcions socials, tots ells valors objectivables—biodiversitat, producció, llocs de treball—, sinó que també hauríem d'acostumar-nos a al·ludir a la gent que mira, que sent i que viu el territori, i per tant als continguts paisatgístics de les seves mirades, dels seus sentits i de les seves vivències. Les visions, les connotacions i les percepcions expliquen moltes coses, no són una mera entelèquia romàntica i en realitat impliquen, suggereixen i donen lloc a una cultura immaterial d'enorme transcendència, que no es pot entendre aïlladament, sinó en relació amb una particular genealogia o amb l'evolució de les idees paisatgístiques. En estudiar els llocs i construir els discursos sobre els territoris (i també en dissenyar-hi polítiques d'ordenació), convindria eliminar la por que existeix a la part no estrictament controlable (a escala racional) del paisatge. Aquesta por, pensem, és paral·lela a l'omissió corrent de la part sensible i emotiva que en molt poques ocasions som capaços d'incentivar o de motivar en contextos professionals, acadèmics o, fins i tot, polítics. Les dues esferes formen part de nosaltres; de la mateixa manera que, en el cas del paisatge, el territori i les seves representacions són inseparables. Al capdavant, tal com ens recorda de forma pertinent Morin (2002:27), «hi ha una estreta relació entre la intel·ligència i l'afectivitat: la facultat de raonament pot veure's disminuïda i fins i tot destruïda per un dèficit d'emoció».²⁰

Tota la sensibilitat paisatgística acumulada a la comarca del Vallès hauria d'esperonar que els espais agraris vallesans es preservin i es puguin dotar de contingut. La societat civil treballa a fons en aquesta direcció, tal com hem tingut ocasió de desenvolupar en aquest text. Tanmateix, potser les victòries, més enllà de determinats casos, no han estat gaire contundents. Les administracions, la classe política i els qui planifiquen no han estat en general a l'alçada de les circumstàncies respecte a la preservació dels espais agraris, de manera que, al Vallès —com de fet arreu de Catalunya—, aquests àmbits són oblidats per l'ordenació territorial, a diferència d'unes trames urbanes i d'uns espais naturals protegits que ja compten, a grans trets, amb instruments planificadors consolidats i dels quals es fa una gestió territorial habitual (Nogué, 2006; Paül, 2006). Al nostre parer, el fet que al Vallès la societat civil ja estigui conscienciada, per la via paisatgística, de la importància dels seus rodals agraris constitueix una enorme oportunitat comparativa. Altres regions catalanes es miren amb molta enveja la força social, col·lectiva i

²⁰ La traducció és nostra.

comunitària que al Vallès assumeix la defensa del sector agrari i de la seva particular correspondència paisatgística.

El paisatge hauria d'esdevenir un valor afegit de primer ordre per als espais agraris periurbans de la comarca i, d'aquesta manera, ajudar a garantir-ne les rendes; sobretot, en la mesura que les activitats que s'hi fan són productives i només s'entenen en tant que se n'obtenen uns beneficis. Si es dilueix la funció productiva de l'espai agrari, al capdavant el paisatge vallesà perdrà el seu contingut, el seu valor i el seu sentit, i fins i tot hi ha el risc que es banalitzï en forma de parcs periurbans, reserves de qualsevol mena o «reductes de biodiversitat». Possibilitats, totes, que deriven del fet d'ometre que el que dóna sentit, individualitza i fonamenta el paisatge considerat característic del Vallès és, precisament, l'activitat agrària. El paisatge vallesà representa una imatge potent que pot ajudar, també, el consumidor, cada vegada més exigent, a valorar els productes agraris que adquireix i, de retruc, reforçar el vincle amb el lloc de producció mitjançant la traçabilitat i els circuits curts –i de fet ja hi ha exemples sobre això, en marxa i que funcionen, a la comarca. El paisatge vallesà és una marca de qualitat de primer ordre per a una agricultura que esperem que es mantingui i que hi prosperi. No és una tasca senzilla, i en tot cas exigeix d'entrada parlar-ne amb la pagesia que hi roman. Però el paisatge del Vallès s'ho val. Sobretot, perquè és un palimpsest heretat –material i immaterial–, que la nostra generació no pot permetre's dilapidar.

Valerià Paül i Carril
Institut d'Estudis Territorials

Referències

AJUNTAMENT DE SANT QUIRZE DEL VALLÈS (sense data): *Sant Quirze del Vallès, la mirada Vila-Puig. Itinerari pel centre històric. Coneix Sant Quirze*. 9 p. [Disponible a Internet: http://www.sqvalles.org/santquirze/modules/idealportal/upload/Itinerari_Vila_Puig.pdf] (Accés 10.2007)

ALBET, A. (1994): *La nova geografia regional: una reflexió teòrica i un assaig d'interpretació (el Vallès Occidental)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Tesi doctoral en microforma]

ALBET, A. i CRUZ, H. (2003): «El camp de golf de Torrebónica. Urbanisme del lleure, forma urbana i espais oberts» dins NEL-LO, O. (ed.): *Aquí, no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries. p. 140-161.

ALFAMA, E.; CASADEMUNT, À.; COLL-PLANAS, G.; CRUZ, H. i MARTÍ I COSTA, M. (2007): *Per una nova cultura del territori? Mobilitzacions i conflictes territorials*. Barcelona: Icària.

BARBÉ, L. (dir.) (1969): *Dinámica y perspectiva del Vallés*. Sabadell: Caja de Ahorros de Sabadell. 15 vol.

CADEVALL, J. (1886): *Nociones de Geografía física, descriptiva e histórica del Vallés*. [Document inèdit]

CAMPILLO, X. (1992): *Geografía i literatura a l'Alt Pirineu Català*. Lleida: Estudi General de Lleida.

CANYAMERES, F. (1961): *El Vallès. Vigor i bellesa*. Barcelona: Selecta.

CARNER, J. (1992): *Obres Completes I. Poesia*. Barcelona: Quaderns Crema. [Edició original: CARNER, J. (1918): *Bella Terra Bella Gent*. Barcelona]

CARRERA, J.M. (1992): «Territori i forma metropolitana a la regió de Barcelona», *Papers. Regió metropolitana de Barcelona*, 11:17-30.

CASAL DE JOVES «EL CRIT» (2003): *Esmena a la totalitat de la proposta d'un nou traçat d'enllaç entre les carreteres de l'Ametlla a Llerona i Bigues*. 10 p. [Escrit d'al·legacions presentat a l'Ajuntament de l'Ametlla del Vallès, inèdit]

COROMINES, J. (1979-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial-Caixa de Pensions. 9 vol.

COROMINES, J. (1989-1999): *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Curial-Caixa de Pensions. 8 vol.

CORTINA, A. i GORDI, J. (2006a): «Les vies verdes del Vallès», *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers 2005*:11-30.

CORTINA, A. i GORDI, J. (dirs.) (2006b): *Les vies verdes del Vallès*. Girona: Documenta Universitaria.

DUBY, G. (1991): «Quelques notes pour une histoire de la sensibilité au paysage», *Études rurales*, 121-124:11-14.

FÒRUM TERRASSENÇ (1996): *Via verda Sant Llorenç-Collserola. Un element fonamental del Sistema d'Espais Lliures-Naturals del Vallès Occidental*. Terrassa: Fòrum Terrassenc.

GALOBART, L. (1982): *El paisatge del Vallès*. Santa Eulàlia de Ronçana: I.G. Santa Eulàlia.

GARCIA PUJADES, X.; REIXAC, J. i VILANOVA, S. (1979): *El combat ecologista a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.

GARRABOU, R. i PLANAS, J. (1998): *Estudio Agrícola del Vallès (1874)*. Granollers: Museu de Granollers.

GIL, P. (2002): «Libre primer de la historia Catalana en lo qual se tracta de Historia o descripció natural, ço es de cosas naturals de Cathaluña» dins IGLÉSIES, J. (ed.): *Pere Gil (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia. p. 149-305.

HERRERO, M. (2006): «Paisaje y conflictos territoriales en Cataluña» dins MATA, R. y TARROJA, À. (coords.): *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*. Barcelona: Diputació de Barcelona. p. 165-179.

LLOBET, S. (1968): «El Vallès» dins SOLÉ I SABARÍS, L. (dir.) (1958-1968): *Geografia de Catalunya*. Barcelona: Aedos. vol. III, p. 363-404.

LÓPEZ ONTIVEROS, A. (2001): «Caracterización geográfica de Andalucía según la literatura viajera de los siglos XVIII y XIX», *Ería*, 54-55: 7-51.

LÓPEZ ONTIVEROS, A. (2004): «Descubrimiento y conformación histórica de los paisajes rurales» en ORTEGA CANTERO, N. (ed.): *Naturaleza y cultura del paisaje*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid/Fundación Duques de Soria. p. 123-148.

MARTÍ HENNEBERG, J. (1994): *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*. Barcelona: Empúries.

MASPONS, F. (1882): *Lo Vallés*. Barcelona: Estampa de Jaume Jepús. [Escrit el 1880 i editat per primera vegada el 1881, dins l'*Anuari de l'Associació d'Excursions Catalana*]

MORIN, E. (2002): *Los siete saberes necesarios para la educación del futuro*. Barcelona: Paidós.

NEL·LO, O. (dir.) (2003): *Aquí, no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries.

NOGUÉ, J. (2005): «Nacionalismo, territorio y paisaje en Cataluña» dins ORTEGA CANTERO, N. (ed.): *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid/Fundación Duques de Soria. p. 147-169.

NOGUÉ, J. (2006): «Diagnosis propositiva de las transformaciones territoriales y paisajísticas de Cataluña» dins TARROJA, À. i CAMAGNI, R. (coords.): *Una nueva cultura del territorio. Criterios sociales y ambientales en las políticas y el gobierno del territorio*. Barcelona: Diputació de Barcelona. p. 565-576.

NOGUÉ, J. (ed.) (2007): *La construcción social del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.

NOGUÉS, G. i altres (1999): «La Campanya contra el Quart Cinturó. Un moviment social urbà», *Revista Catalana de Sociologia*, 8:117-132.

OJEDA, J.F. (2003): «Epistemología de las miradas al paisaje. Hacia una mirada humanista y compleja» dins FERNÁNDEZ, J.; ROLDÁN, F. i ZOIDO, F. (coords.): *Territorio y Patrimonio. Los paisajes andaluces*. Sevilla: Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico. p. 192-200.

OJEDA, J.F. (2005): «Percepciones identitarias y creativas de los paisajes mariánicos», *Scripta Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 187(IX). 30 p. [Disponible a Internet: <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-187.htm>] (Accés 10.2006)

OLIVER SALLARÈS, J. (1999): «Saló de Tardor» dins *Obra poètica*. Barcelona: Proa. p. 109-169. [Edició original: OLIVER SALLARÈS, J. (1947): *Saló de Tardor*. Santiago de Chile: El Pi de les Tres Branques]

ORTEGA CANTERO, N. (1987): *Geografía y cultura*. Madrid: Alianza.

ORTEGA CANTERO, N. (2004): «Naturaleza y cultura en la visión geográfica moderna del paisaje» dins ORTEGA CANTERO, N. (ed.): *Naturaleza y cultura del paisaje*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid/Fundación Duques de Soria. p. 9-35.

PANAREDA, J.M. (2007): «La percepción del paisaje del Montseny (Cordillera Prelitoral Catalana) por Salvador Llobet a partir del Mapa de los Mantos de Vegetación de 1947» dins PAÜL, V. i TORT, J. (eds.): *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*. Cabrera de Mar/Madrid: Galerada/AGE. p. 193-204.

PAÜL, V. (2006): *L'ordenació dels espais agraris metropolitans. Plans, gestió i conflictes territorials a la regió de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita]

PAÜL, V. (2007): «'Paisajes de resistencia'. Acerca de las representaciones paisajísticas en algunos conflictos territoriales recientes en Cataluña» dins PAÜL, V. i TORT, J. (eds.): *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*. Cabrera de Mar/Madrid: Galerada/AGE. p. 473-495.

PAÜL, V.; TORT, J. i MAJORAL, R. (2005): «El paisaje como construcción geográfica. Un estudio sobre la imagen del territorio del Vallès (Catalunya)». 16 p. [Comunicació presentada al // *Coloquio de Historia del Pensamiento Geográfico*, Santiago de Compostela, juny del 2005, inèdita]

ROGER, A. (1997): *Court traité du paysage*. Paris: Gallimard.
[Traducció catalana: ROGER, A. (2000): *Breu tractat del paisatge*.
Barcelona: La Campana]

ROMA, F. (2000): *Els Pirineus maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*. Barcelona: Alta Fulla.

ROMA, F. (2002): *El paradís indicible. La representació de Montserrat durant l'edat moderna*. Manresa: Centre Excursionista Comarca de Bages.

ROMA, F. (2004): *Del Paradís a la Nació. La muntanya a Catalunya*. Segles XV-XX. Valls: Cossetània.

ROSELL, J. (193?): *El Rodal de Sabadell*. Sabadell: Joan Sallent.

SALVEM EL VALLÈS i altres (2004): *Bases per a la protecció del Parc Agrícola del Vallès*. 40 p. [Disponible a Internet: <http://www.valles.org> i <http://www.adenc.cat>] (Accés 11.2004)

TELLO, E. i GARRABOU, R. (2007): «La evolución histórica de los paisajes mediterráneos: algunos ejemplos y propuestas para su estudio» dins PAÛL, V. i TORT, J. (eds.): *Territorios, paisajes y lugares. Trabajos recientes de pensamiento geográfico*. Cabrera de Mar/ Madrid: Galerada/AGE. p. 19-63.

TORT, J. (1986): *Selecció de treballs sobre Sant Llorenç del Munt i Serra de l'Obac (1910-1936)*. Terrassa: Arxiu del Centre Excursionista de Terrassa.

TORT, J. (2003): «Obra pública i paisatge a Catalunya» dins TARRAGÓ, S. (ed.): *Obres Públiques a Catalunya*. Barcelona: Real Academia de Ingeniería. p. 393-418.

TORT, J. (2004): *Pau Vila. L'esperit de la terra*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

TORT, J. (2005): «Interrogants sobre el Vallès», *Notes. Centre d'Estudis Molletans*, 20:187-209.

TORT, J. (2006): «Del pagus al paisaje: cinco apuntes y una reflexión» dins MATA, R. i TARROJA, À. (coords.): *El paisaje y la gestión del territorio*. Barcelona: Diputació de Barcelona. p. 699-712.

TORT, J. (2007): «Cuatro escritores (Verdaguer, Ruyra, Pla y Ma-nent) en la conformación del 'canon paisajístico' catalán». 29 pp. [Article presentat al seminari *La valoración patrimonial y simbólica del paisaje: factores y modalidades*, Miraflores de la Sierra (Madrid), novembre del 2006, en premsa a *Ería. Revista cuatrimestral de geografía*]

TUA, B.; RAMÍREZ, A. i SABATÉ, J. (ed.) (2000): *El Corredor Sant Llorenç de Munt-Collserola: elements per a la construcció d'un projecte territorial*. Barcelona: Fundació Politècnica de Catalunya.

VILA, P. (1930): «El Vallès. Assaig geogràfic» dins *Comarca del Vallès*. Barcelona: Casa del Vallès. vol. I, p. 1-83.

VILA, P. (1976): *Comentaris i suggeriments a l'estudi «Dinámica y Perspectiva del Vallés»*. Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach.

VILAGINÉS, J. (2006): *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

ZAMORA, F. (1973): *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial. [Edició de R. Boixareu, original de 1785-1789]